

Balkan lights

O promjenama u predodžbama o Zapadu i Balkanu u Hrvatskoj

Kad prevedeš riječi, to je isto, isto, sve dođe na isto.

(Antonija (21) o razlici između Britney Spears i Danijele Martinović)

Kada bih pristala na privlačne zamke tipologije i svoje sugovornike, studente druge godine zagrebačkog Pravnog fakulteta, predstavila kao homogenu društvenu skupinu vjerojatno bih ih, s obzirom na njihov odnos prema Europskoj Uniji, svela pod nazivnik “sumnjičavih dobitnika”. I prije no što sam, u prvoj polovici 2009. godine, počela intervjuirati svoje sugovornike, nailazila sam na naznake pitanja zašto su mladi – ili studenti kao podskupina mladih – u Hrvatskoj razmjerno sumnjičavi kada je u pitanju pristupanje EU. U istraživanju o mladima i europskoj integraciji provedenom početkom 2004., mladi su, u odnosu na starije ispitanike, u podjednako visokim postocima podržali ulazak Hrvatske u EU, a u nizu su odgovora pokazali veći optimizam kada je riječ o učincima pristupanja Uniji. No, u dijelu koji je propitivao razloge podržavanja ulaska Hrvatske u EU, pripadnici skupine mladih ispitanika koji su obrazovaniji, stariji i nastanjeni u razvijenijim hrvatskim regijama izražavali su manje entuzijastičnih, a više skeptičnih i realističnih stavova prema pristupanju EU (Ilišin i Mendeš 2005:204). U skladu s time, u tom su dijelu istraživanja i studenti bili

“natprosječno euroskeptični, a ispodprosječno euroentuzijasti”¹ (isto:203). U potrazi za objašnjenjem autorice postavljaju pitanje jesu li ti mladi, za koje se pretpostavlja da su “društveno osvješteniji”, bolje upućeni u društvena zbivanja ili pak “svojim skepticizmom ukazuju na to da način na koji je građanima prezentiran projekt europske integracije i mjesto Hrvatske u tome nije primjeren” (isto:204). Istraživanje odnosa građana Hrvatske prema pridruživanju EU iz 2007., kada je opća podrška pristupanju u Hrvatskoj već opala, pokazalo je da tek jedna trećina mlađih od 26 godina podržava članstvo u odnosu na čak 45 posto starijih od 66 godina (Čulig, Kufrin i Landripet 2007:51) te da su stariji građani skloniji očekivati pozitivne posljedice pristupanja, ali i da u zamjetno višim postocima izražavaju pozitivne osjećaje prema EU. U novijem je istraživanju stavova studentske populacije u Puli o podršci EU čak 72 posto ispitanika same sebe opisalo kao euroskeptike² (Kersan-Škabić i Tomić 2009). Potkraj 2010. u anketi koju je naručilo Ministarstvo vanjskih poslova slavodobitno je obznanjeno da bi, u tom trenutku, građani *premoćno glasali za pristupanje EU* i da podrška Uniji raste: komentirajući rezultate ankete novinarka nacionalnog dnevnog lista istaknula je da je “iznenađujuće, podrška za ulazak u EU najslabija (...) među mladima”.³

Nije mi namjera ustvrditi da istraživanja podrške pristupanju EU u Hrvatskoj pokazuju jasan trend kada je riječ o mladima i o studentima, jer takav uvid nemam, a u svojem se radu i nisam bavila tom temom, nego širim, kulturalno i povijesno uvjetovanim predodžbama o EU. Istraživanje

¹ U istraživanju su euroentuzijasti bili oni koji smatraju da će pristupanje EU donijeti “velike koristi” državi, eurorealisti oni koji su pristupanje podržavali jer je “uključivanje u šire integracije i asocijacije neminovno za opstanak malih zemalja”, euroskeptici oni koji podržavaju pristupanje, premda smatraju da se “od tog ulaska previše očekuje”, a antieuropski su bili odgovori ispitanika koji nisu podržavali ulazak Hrvatske u EU (usp. Ilišin i Mendeš 2005:202-204).

² Ispitanicima je bilo ponuđeno da se opredijele jesu li euroskeptici ili europeisti.

³ N. Šajn: “Najveća podrška dosad: za ulazak u EU glas bi dalo 62 posto građana”, *Jutarnji list*, 05. 11. 2010. (<http://www.jutarnji.hr/euroskepticizam--najveca-podraska-dosad---za-ulazak-u-eu-glas-bi-dalo-62--gradana/901060/>, pristup 23. 02. 2011.).

koje sam provela bilo je kvalitativno⁴ i nije namijenjeno poopćavanju. Od toga jesu li mladi sumnjičavi prema pristupanju EU, što pokazuju pojedine kvantitativne studije, u ovom me radu više zanima čuđenje koje bilježenje takve pojave izaziva. Pitanje, koje se tek povremeno jasno izgovara, glasi: zar nisu upravo mladi ti koji bi trebali podržavati ulazak u Uniju?

O neprikladnoj temi i bezvoljnim odgovorima

Jedan od razloga zašto sam u istraživanju predodžbi o Uniji u Hrvatskoj za sugovornike odabrala studente povezan je s time što se mlade u društvu percipira kao potencijalne dobitnike pristupanja Hrvatske EU (usp. Ilišin i Mendeš 2005:227). Drugi je razlog bio taj što su moji sugovornici, kao studenti druge godine, pohađali kolegij Europskoga javnog prava na kojem su stjecali iznadprosječan uvid u funkcioniranje EU.⁵ No već su prvi intervjui pokazali da mi sam razgovor o Uniji – makar i o otporu i sumnjičavosti – neće omogućiti “pristup kulturalnim kategorijama i pretpostavkama”⁶ (McCracken 1988:17) mojih sugovornika. U studenata je izostajalo oduševljenje “simboličkim značajem” pristupanja, kakvo je, primjerice, bilo prisutno u intervjuima koje sam vodila s drugim skupinama sugovornika, poput hrvatskih pregovarača s EU. U intervjuima, međutim, nisam često

⁴ U razdoblju između veljače i svibnja 2009. intervjuirala sam 15 studenata. Dva puta sam vodila grupne polustrukturirane intervjue u kojima je sudjelovalo po troje studenata, a ostali su intervjui bili pojedinačni. Imena sugovornika, koja se navode u ovom tekstu, izmijenjena su radi zaštite anonimnosti.

⁵ Katedra za europsko javno pravo je jedina na zagrebačkom Sveučilištu “posvećena” titulom Jean Monnet. Taj naslov, kako piše na internetskoj stranici Fakulteta, Europska komisija “priznaje sveučilišnim profesorima koji predaju isključivo predmete posvećene europskoj integraciji” iz područja kao što su pravo, ekonomija ili politička znanost, a katedra se otvoreno zalaže za pristupanje EU. Njezin je cilj “razvijati povezivanje s akademskim institucijama na europskoj i regionalnoj razini, otvarati nove profesionalne mogućnosti za pravne znanstvenike, te promicati akademsko promišljanje europskog prava i europskih vrijednosti kako bi se potpomogla integracija Hrvatske u Europsku Uniju”. (<http://www.pravo.hr/ejp>, pristup 20. 02. 2010.).

⁶ Svi prijevodi s engleskog su autoričini.

nailazila na protivljenja samoj ideji ujedinjenja ili na sumnjičavost prema institucijama Unije: protivljenje pristupanju najčešće je bilo povezano s isticanjem nespremnosti hrvatske države. Studenti su, primjerice, govorili da Hrvatska još nije politički i ekonomski stabilna, isticali su da je preopterećena ratnim nasljeđem koje koči brži napredak. A ako država zbog ispunjenja političkih ciljeva u EU uđe naprečac, mogao bi, kako su kazali pojedini studenti, nastati “totalni kolaps” u kojem Hrvatska, u srazu s većim i moćnijim članicama Unije, ne bi bila u stanju zaštititi vlastite interese i resurse. Kada bih stavove svojih sugovornika o pristupanju sažela u jednu rečenicu, ona bi, otprilike, glasila: “Da, ali ne još”. Odnosno: “Ne pod ovim uvjetima”.

Izražen predmet kritike bilo je i to što se pristupanje EU u prevladavajućem političkom i medijskom diskursu prikazuje kao neupitan politički cilj, i takva je kritika mojih sugovornika smjerala baš u slijepu, prešućenu točku pretpristupnog procesa u Hrvatskoj: nesrazmjer moći koje *prilagodba kriterijima* i *usvajanje mjerila* podrazumijevaju. No, uputa političke geografkinje Merje Kuus (2004), da se suvremena politika Zapada, pa tako i EU, počne promatrati kroz prizmu nesrazmjera moći, koji je u srži perspektive postkolonijalnih studija, u ovome me istraživanju ipak nije dovela do jednostavnog potvrđivanja teze o “proširenju kao imperiju” (usp. O’Brennan 2008).

Kao prvo, zato što je pristupanje Hrvatske Uniji studentima uglavnom bila nezanimljiva tema za razgovor. Moje očekivanje da će, zbog toga što na fakultetskom kolegiju stječu specijalizirana znanja o Uniji, moji sugovornici biti motivirani za razgovor o toj temi pokazalo se pogrešnim. Na svoja potpitanja, u kojima sam od njih tražila da pojašne stavove o pristupanju, dobivala sam odgovore koji nisu poticali daljnju raspravu pa su intervjui zamirali već nakon desetak uvodnih minuta. Na koncu sam napustila pripremljena pitanja i svojim sam sugovornicima prepustila vodstvo, naznačujući o kojim bih temama željela čuti više.

Tek kad sam prestala postavljati izravna politička pitanja studenti su počeli govoriti o kategorijama svojstvenima simboličkoj geografiji, koju moji sugovornici, očito, nisu usvajali putem “ušančenih geografskih i teritorijalnih pretpostavki” (Kuus 2010:3), nego i “prizemljenim” iskustvima svakodnevice, kakva su putovanja, polaganja ispita i noćni izlasci. Pokazalo

se da su pojmovi poput “Balkana” i “Zapada” i dalje važne kategorije u predodžbama mojih sugovornika, ali i da ih oni koriste na način bitno različit od onog koji su devedesetih godina prošlog stoljeća opisivali balkanistički i srodni studiji.

Stupnjevanje europskosti

Počinjem sa skupom predodžbi koje su posve u skladu s literaturom koja se “obrascima reprezentacije” na Balkanu počela baviti u kontekstu ratova na ovim prostorima, a svoju je interpretativnu moć potvrdila i u razdoblju tzv. istočnog proširenja EU, kada je niz autora (usp. Böröcz i Kovács 2001; Kuus 2004; Melegh 2006) radove poput onog o balkanizmu Marije Todorove ili o “reprodukciji orijentalizma” Milice Bakić-Hayden tumačio i koristio u, ponekad do razine simbola uopćenoj, kritici nesrazmjera moći Zapada kao središta kontinenta i njegove poluperiferije i periferije. Dakle, Srednje i Istočne Europe, odnosno, Balkana.

O kakvoj je simboličkoj geografiji riječ na prostoru cijelog europskog kontinenta učinkovito sažima Attila Melegh (2006), kada govori o tome kako je, usporedo s projektom “povratka Europi” istočnoeuropskih država, u Europi uspostavljen diskurzivni mehanizam “civilizacijske kosine”. “Kosina” se temelji na jednostavnoj zamisli o tome kako se europskost u smjeru istoka, odnosno, jugoistoka kontinenta smanjuje, dok se, kao mogućnost za napredak i uspon onima smještenima niže na kosini, nudi “postupno pozapadnjivanje” putem usvajanja ideja o usavršavanju i civilizaciji. U razradi koncepta kosine, autor prilagođava klasični rad sociologa i filozofa Karla Mannheima o “liberalno-humanitarnoj utopiji” kojoj je svojstvena neprestana tranzicija “prema idealnom društvenom obliku, koja se odgađa unedogled ili se smješta izvan dometa ‘lokalaca’” (isto:20). Liberalno-humanitarna utopija se također usredotočuje na “vaganja”, “mjerenja” i “srodne linearne zamisli o razlici i promjeni” (isto). Riječ je o izrazito normativnom načinu razmišljanja koji je istodobno sklon “širenju ili uklapanju novih predmeta u svoju diskurzivnu mašineriju” (isto). Obilježja takve utopije se, smatra Melegh, ogledaju i u proširenju EU, koje i nije zamišljeno kao pregovaranje između EU i država “s rokom koji treba stići, nego kao bezvremenski *proces*” u kojem su postavljeni kriteriji – poput

“vladavine prava” ili postojanja “djelatne tržišne ekonomije” – neodređeni i podrazumijevaju “proces bez pravog završetka” (2006:17).

Studentima s kojima sam razgovarala takva je raspodjela europskosti bila dobro poznata pa su Hrvatsku civilizacijski i kulturalno smještali iznad država Balkana, ali nedovoljno na Zapadu, koji je, u idealiziranom obliku, opisivan kao ostvarenje “liberalno-humanitarne utopije”. U jugoistočnom su smjeru orijentalistički obrasci reprezentacije bivali reproducirani na način koji opisuje Bakić-Hayden (2001): u odgovorima mojih sugovornika izranjali su agresivni Grci i Turci-osvajajući, ovoga puta, međutim, kao “nepismeni” i “dosadni” udvarači koji salijeću studentice na Facebooku, dok su srednjoeuropski gradovi poput Bratislave ili Praga suprotstavljeni Sarajevu i Prištini, kao predstavnicima balkanskih gradova. Na taj su način orijentalistički prikazi onog dijela (nacionalnog ili regionalnog) identiteta koji je nazvan “balkanskim” kulturalno bliskim primjerima podupirali i nadopunjavali simboličku geografiju cijelog europskog kontinenta, koja je opisana konceptom civilizacijske kosine.

Prihvatanje podređenog položaja na zamišljenoj povijesno-prostornoj ljestvici civiliziranosti i napretka u razgovorima je često bilo povezano s reprodukcijom orijentalističkog pogleda. Tako sugovornica koja govori o tome da Hrvatska još nije dovoljno na Zapadu ističe i da je Hrvatska u prednosti barem u odnosu na Srbiju, koja “masovno zaostaje kulturno” (Antonija). Takvo viđenje Srbije podupire orijentalističkim opisom Beograda, u kojem je “masa Cigana... s kojima se ne zna što raditi uopće”. Beograd je grad u kojem je “poslije dvanaest ostati sam (...) strašno”, i zato “kad padne mrak na kolodvoru, bolje sjedni u vlak i bježi”. Ista sugovornica na drugom mjestu objašnjava kako stalno dobiva zahtjeve od nepoznatih Turaka da ih na Facebooku prihvati kao prijatelje, ali ih, za razliku od svojih prijateljica, redovito odbija jer su “nepismeni” i “dosadni”. Uvjerena je da je njihov glavni motiv javljanja to što im je, kako je kazala, događaj da vide ženu koja nije zamotana, iako je Turska država u kojoj je, primjerice, službeno na snazi zabrana pokrivanja glave na sveučilištima.⁷

⁷ Usporedi BBC News “Court Annuls Turkish Scarf Reform”. Objavljeno 5.07.2008. (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7438348.stm>, pristup 26.04.2010). Krajem 2010. turski se Odbor za visoko obrazovanje, protivno odluci Ustavnog suda, založio za prava

Na koji se način negativne predodžbe o Balkanu i diskurzivno “stupnjevanje europskosti” međusobno nadopunjuju pokazuje primjer iz dijela razgovora u kojem studentica potiče grupnu raspravu o tome pripada li Hrvatska Balkanu, nakon što je zaključila da se prilagodbe kriterijima EU ne provode i ostaju samo “na papiru” jer nemaju utjecaja na ono najvažnije – balkanski “mentalitet i (...) razmišljanje”.

Mi: A, dobro. Nismo baš ni takav Balkan, ali smo više Balkanci nego ... (nerazumljivo)

M: Ne, ne. Mi imamo ostatke, ali mi smo daleko od Balkana.

Mi: I to velike ostatke. Značajne.

M: Ah, velike. Odi u jedno Sarajevo pa ga usporedi. Pa reci koliko je to veliko. Odi u Beograd...

Mi: O, Sarajevo je naprednije od nas.

M: Odi u Kosovo, odi u Prištinu, odi... A Balkanci smo. Nismo Balkanci! Težimo Bratislavi, težimo Pragu...

A: Ovisi, kako za koga.

M: I puno smo njima bliži... Sad govorimo o gradovima.

X: Da?

M: Puno smo bliži Pragu i Bratislavi nego jednom Beogradu. Nego jednom Kosovu.

U nastavku razgovora jedan od sugovornika pojašnjava da se pripadnost Srednjoj Europi, kao svojevrsnoj metonimiji “prave Europe”, određuje po načinu življenja, pristojnosti, kulturi i načinu ponašanja, kategorijama poput onih koje su, po Eliasu (1996), ugrađene u same temelje samosvijesti zapadnog svijeta. Ipak, glavnina sadržaja provedenih intervjua uspješno je mimoilazila spojnicu na kojoj se pogled “nadređene” kulture preobličuje u pitoreskno lokalno reproduciranje orijentalizma.

studentica koje pokrivaju glavu. Vidi Hürriyet Daily News “YÖK head gives guarantee to all Turkish students on headscarves”, 13.10.2010. (<http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=yok-head-gives-personal-guarantee-to-all-students-2010-10-13>, pristup 13.02.2011.).

Balkan kao instrument unutarnjeg razlikovanja

Balkan je bio korišten i kao “instrument unutarnjeg razlikovanja” (usp. Rihtman-Auguštin 1997), i to u značenjima koja prokazuju i izlučuju nepoželjne i sramne dijelove nacionalnog identiteta. Na pitanje što je za njih Balkan, studenti su odgovarali izdvajajući motive iz svakodnevnog života. Balkan je bio senzacionalizam, krv i žutilo u glasilima, tučnjave u kojima sudjeluju nogometni navijači, ali i korupcija i kriminal. Balkan je, još općenitije, bio simbol zaostalosti i primitivizma, a očitovao se u običaju da se po cesti pljuje ili da se po njoj bacaju žvakaće gume, što upućuje na predodžbe o Istočnoj Europi kao o karanteni, mjestu na kojem su ljudi “privremeno smješteni s ciljem da ih se promatra u njihovom pomicanju prema ‘higijenski sigurnim’ mjestima” (Melegh 2006:15). U razgovorima se javljao i klasičan orijentalistički motiv lijenosti. Naime, neki su moji sugovornici i običaj sjedenja u kafićima pripisivali Balkanu, dok su, objašnjava Miranda, u Londonu kafići tako skupi da dva para i ne mogu sjesti na piće bez 100 funti u džepu. I to je zgražanje bilo posve nalik onome koje Jezernik pronalazi kod niza zapadnjačkih autora u čijim je prikazima Balkana u 19. stoljeću posebno omražen bio “običaj svakodnevnog posjećivanja kavana, što su smatrali znakom lijenosti ili čak neprijateljskog postavljanja spram posla” (2004:153).

Prvi pomak koji preispituje primjenjivost nekih etabliranih teorijskih koncepata o percepciji Balkana odnosi se na odgovore studenata koji su “balkanskim” nazivali nacionalističke stavove, ali i svaku netrpeljivost prema pripadnicima raznih manjinskih skupina.⁸ Katarina kao primjer primitivizma ističe “na Facebooku prepucavanja tko je veća Hrvatina”,

⁸ Prema podacima iz istraživanja o stavovima i razini svijesti o diskriminaciji i pojavnim oblicima diskriminacije, koje je 2009. proveo Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske u suradnji s Centrom za mirovne studije i Uredom pučkog pravobranitelja, između 20 i 25 posto ispitanika u Hrvatskoj odgovara kako bi im bilo neprihvatljivo da im dijete stupi u brak s osobom druge vjere, nacionalnosti i boje kože. Osobe mlađe od 30 godina, ali i one višeg obrazovnog statusa, iz urbanih krajeva i iz Zagreba i okolice te iz Istre i Primorja pokazivale su “manju socijalnu distancu prema većini društvenih skupina” (2009:14).

podupiranje Thompsona i diplomatske sporove Hrvatske sa Slovenijom, a smeta joj i što se, kako je kazala, petnaest godina nakon rata država, a “pogotovo moja generacija”, ne može od njega “otkinuti”.

K: A svi se drže grčevito toga, kao da su oni svi bili u ratu i... Ne znam. Ističu taj neki nacionalizam. Mislim, meni osobno je stvarno zlo od toga kad vidim još mlađe generacije koje stvarno se nisu ni rodile onda. Znači, stvarno, dečka od šesnaest-sedamnaest godina koji lupaju po Srbima, ovo-ono... Ne znam. Ja bih zašamarala sve to. Mislim: ne, ne, ne. Stvarno nemam razumijevanja za to.

Slični su se stavovi ponavljali i u drugim razgovorima. Jedna sugovornica tako kaže da zauzimanje nacionalističkih stavova može razumjeti kada je riječ o osobi koja je bila u ratu i koja boluje od posttraumatskog stresnog poremećaja, ali ne i kada je riječ o nekome tko je još u srednjoj školi, ili na prvim godinama fakulteta, i rata se “nikako ne može sjećati” (Marina). Ista djevojka zatim zaključuje da upravo u takvim primjerima “to jedno balkanstvo izlazi iz nas”. Antonija, pak, kao primjer “balkanskog primitivizma” spominje diplomatske sporove oko hrvatsko-slovenske granice i ponavlja stav da su rasizam i nacionalizam za nju primitivni, i to više nego, primjerice, slušanje narodnjaka, “zato što glazba sama po sebi (...) nije nikom naštetila”. Kao da slijedi trag dijagnoze Razse i Lindstrom (2004), po kojoj se gradnjom nacionalnog identiteta na opreci Balkana i Europe u Hrvatskoj devedesetih godina prikrivao problematičan odnos prema Srbima i Srbiji (isto:648), moja sugovornica, koja je rodom iz Vinkovaca i čija je obitelj bila izravno pogođena ratom, u nastavku razgovora prelazi na opisivanje svojeg putovanja u Beograd, u kojem je kupovala maturalnu haljinu. Rekla je da bila ugodno iznenađena beogradskim trgovinama i da su trgovkinje bile i profesionalnije od onih hrvatskih te da su se u Srbiji, barem kad je o ljubaznosti riječ, “super približili europskim standardima”.

I ovdje je riječ o suprotstavljanju Balkana i Europe koje još uvijek ne narušava logiku ranije opisane simboličke geografije jer se iste, negativne predodžbe i dalje upotrebljavaju kao instrument unutarnjeg razlikovanja. U upravo navedenom opisu orijentalizam se, naizgled, ne reproducira, ali odnos moći ostaje nepromijenjen jer isticanje naprednosti i europeiziranosti Srbije prvenstveno služi otuđivanju od onoga što se doživljava

balkanskim/nееuropskim u hrvatskom nacionalnom identitetu. No, promjena ipak postoji, i to u odnosu na prevladavajući diskurs političkih elita iz devedesetih, koje su srednjoeuropski identitet Hrvatske suprotstavljale balkanskom okruženju iz kojega je trebalo pobjeći. Teorijski koncepti Milice Bakić-Hayden ili Marije Todorove mogli su se, gotovo bez ostatka, primjenjivati na analize – citiram naslov jednog članka – “balkanizma u političkom diskursu Tuđmanove Hrvatske”, premda se prevladavajući medijski i politički diskurs ni devedesetih nije iscrpljivao u opreci Europe i Balkana, koju u svom pristupu usredištavaju balkanistički studiji.

Jaka društvena napetost između podržavatelja i protivnika režima Franje Tuđmana, koja je u drugoj polovici devedesetih počela poprimati obličja *narodne borbe*, do koje dolazi “u odnosima krajnje izvanjskosti između dominantnih grupa i ostatka zajednice” (Laclau i Mouffe 2001/1985:133), popustila je nakon 2000. godine, kada se u društvu razvijaju demokratske borbe koje podrazumijevaju “pluralnost političkih prostora” (isto:137). Prava seksualnih manjina i borba protiv nasilja u obitelji tipični su primjeri novih političkih granica koje su nastajale u Hrvatskoj u prvom desetljeću 21. stoljeća, u kojem su nove i stare političke elite ubrzano prihvatile nove standarde političke korektnosti kao mjerila vlastite *europskosti*, i to je politički kontekst u kojem su, u društvenom smislu, stasali moji sugovornici.

U ranijim je intervjuima, koje sam vodila s hrvatskim pregovaračima s EU, od reproduciranja negativnih predodžbi o Balkanu na istočne i jugoistočne države, primjerice, istaknutije bilo zamišljanje Hrvatske u budućoj ulozi ovlaštenog tumača politike EU u regiji. Intervjui sa studentima, pak, ukazuju na prilagodljivost i otpornost pojma “Balkan”. U novom tisućljeću on nije odbačen, ali zato može označavati i upravo suprotno od onoga što je, u uporabi društvenih i političkih elita, označavao devedesetih. Ako su u prevladavajućem medijskom i političkom diskursu devedesetih “balkanski” bili svi ostali (jugo)istočni narodi bivše Jugoslavije, u mojih su sugovornika Balkanci češće bili oni koji prema pripadnicima tih naroda iskazuju mržnju.

O novoj globalnoj hijerarhiji i generacijskim vrijednostima

Veći dio svoga rada namjeravam posvetiti predodžbama o lokalnoj i regionalnoj simboličkoj geografiji kojima su moji sugovornici uspijevali poremetiti diskurzivne mehanizme poput “stupnjevanja europskosti” ili “civilizacijske kosine”. Kao istraživačica, međutim, nisam bila u opasnosti da podlegnem “romantiziranju protuhegemonijskog” (Volčić 2005:169), jer je uvjerljivost i ozbiljnost iskaza mojih sugovornika neprestano podrivalo neznanje koje je pozivalo na zadržavanje opreza u naknadnim tumačenjima. Tako, primjerice, ista sugovornica koja je nadahnuto govorila o tome da se za nju Balkan u Hrvatskoj ogleda u rasističkim i nacionalističkim istupima nije bila sigurna jesu li u Drugom svjetskom ratu Njemačka i Italija bile na istoj strani. Druga sugovornica, koja se prepirala s ocem jer zastupa tezu da *narodnjake* ne treba povezivati s agresijom na Hrvatsku, nije znala koje su to države, točno, smještene na balkanskom poluotoku.

U nekoj ciničnoj interpretaciji, zaključila bih da je upravo površnost, shvaćena u nemoralizirajućem smislu koji je bliži neopterećenosti nego neznanju, važan dio perspektive mojih sugovornika. Različitim oblicima nevezanosti i fluidnosti koji se u kontekstu *tekuće moderne* opisuju u odnosu pojedinaca prema radnom mjestu, obitelji i u međuljudskim odnosima općenito, možda jednostavno treba dodati i onu prema “čvrstom” ili “solidnom” znanju. Odnosno, izrečeno terminima Zygmunta Baumana: budući da je u *tekućoj moderni* surfanje poželjniji način kretanja od hodanja, u iskušenju sam i površnost, zbog koje je nekim mojim sugovornicima nedostajalo znanja o nacionalnoj i općoj povijesti i kulturi, protumačiti u pozitivnom smislu *ostanka na površini* složene i fragmentirane globalne hijerarhije. No, iako je pozivalo na oprez i umanjivalo ozbiljnost studentskih iskaza, neznanje nije bilo središnje obilježje intervjua, ono nije objašnjavalo zašto su moji sugovornici, u velikoj mjeri, bili usmjereni na pronalaženje *silazaka* s civilizacijske kosine.

Zamoljen da opiše kakve se osobine, među njegovim vršnjacima, smatraju poželjnima, jedan je sugovornik opisao:

F: Što se očekuje? Pa, da ima puno prijatelja i da voli izlaziti, da... Da sluša neku muziku koju svi slušaju ovako... Da... (stanka) Ne znam. Da ne uči previše, ali da mu opet dobro ide. Pa da ima vremena uvijek za... Za kavu, pa za prijatelje, a da (stanka)... Da se, o... Recimo, i oblači. Dobro, to sve ovisi, opet, ima različitih podskupina i potkultu..., supkultura i to sve, ali... Ne, ne, ne znam. Da bude otvoren, da... Tako nešto.

Moj sugovornik opisuje još jedan motiv *tekuće moderne*: sretan život, s puno prijatelja, zabave i uspjeha, a bez briga i napora koji prate međuljudske odnose ili put ka uspjehu u karijeri. Nešto što su pripadnici generacije s kojima sam razgovarala gledali u svojim ranijim tinejdžerskim godinama u mnogobrojnim američkim televizijskim serijama, poput *Prijatelja*. Upravo se optimizam i vedrina, pozitivan i asertivan odnos prema društvu i vlastitom životu, sklonost jednostavnosti te vrednovanje kolektivnog naspram individualnog ističu kao neke od važnih značajki generacije mladih, rođenih između početka osamdesetih i sredine prvog desetljeća 21. stoljeća,⁹ koje se u SAD-u naziva “generacijom Y”, ili, primjerice, “milenijcima”. Howe i Strauss (2000) novu vrstu “pobune”, koju su zamijetili među svojim mladim ispitanicima, možda najbolje opisuju u jednoj od popratnih karikatura: društvena poruka koja je 50-ih glasila “ne propituj ništa”, dvadeset se godina kasnije prometnula u svoju suprotnost – “propituj sve”, a osamdesetih i devedesetih u “propitivanje pitanja” koje ima postmodernistički prizvuk. Poruka koju u društvo donose milenijci, tvrde Howe i Strauss je: “dosta s pitanjima” (2000:348). Riječ je o generaciji koja je sklonija djelovanju nego pričanju i koja nema namjeru dokazivati svoju posebnost kršenjem uspostavljenih društvenih normi, jer njezini pripadnici često smatraju da pravila i standardi nisu sami po sebi loši, pogotovo kada olakšavaju život.

Uostalom, pravila su, na različite načine, kršili upravo njihovi roditelji, dok milenijci u vlastitim obiteljima imaju drukčija iskustva: dok su bili djeca, svojim su roditeljima bili u središtu pažnje, zaštićeni i pod stalnim nadzorom, a velika većina milenijaca odgovara da se sa svojim roditeljima

⁹ Navodim okvirno razdoblje, jer nema opće suglasnosti oko toga koja početna i završna godina omeđuje tu generaciju.

slažu, da su s njima bliski (Howe i Strauss 2000:8). Suočeni s predstavnicima roditeljske generacije, koja je bila opsjednuta raspravama o značenju svega i svačega, ali je istodobno, kada je bila riječ o velikim društvenim pitanjima, pokazivala ravnodušnost ili nesklonost suradnji, milenijcima će vjerojatno veći prioritet biti “vanjski, a ne unutarnji svijet” (isto:262). Ovdje navodim samo neke u nizu značajki milenijaca koje Howe i Strauss opisuju u nizu radova, u kojima povremeno iznose i predviđanja, poput onog da bi ta generacija, sklonija konvencionalnosti i redu, možda mogla sudjelovati u stvaranju bezbojnije i bezokusnije kulture, ali i utjecati na uobličavanje “agresivnije i ambicioznije definicije kolektivne agende nacije” (isto). Sklonost kolektivnom djelovanju u određenim bi okolnostima mogla pokazati i svoju mračnu stranu putem stvaranja moćnih klanova ili podupiranja riskantnih, pa čak i destruktivnih političkih ciljeva. U radovima koji su, pak, manje skloni predviđanju, ističu se očite činjenice: da je riječ o generaciji koja je “odrasla u globaliziranom, multikulturnom i bogatom svijetu” kojim – što je možda i važnije – “dominira internet” (Wallis 2009:62). Neki tvrde i da se u takvom, promijenjenom društvenom kontekstu obrazovanom osobom više ne može smatrati netko tko “zna ponešto o svim značajnim knjigama”, jer “ima toliko toga što bi trebalo znati da je izgledno da će studenti morati usmjeriti svoje obrazovanje iz praktičnih potreba” (Beyers 2009:218).

Premda je riječ o udaljenoj raspravi, u kojoj prevladavaju američki autori, neke su promijenjene generacijske vrijednosti odjekivale i u mojim intervjuima. Moji su sugovornici bili neskloni cinizmu i dvostrukim značenjima, davali su vrlo konkretne i izravne odgovore bez mnogo stilskih figura i potrebe za poentiranjem snažnim izrazima. U razgovoru nisu djelovali posramljeno ili zbunjeno ni kada na neka pitanja ne bi imali odgovore, ili kada bi napravili pogrešku. Pravo na razliku branili su kao izrazito važnu vrijednost, ponekad s toliko žara da se činilo kako bi bili najsretniji kada bi bio moguć suživot i međusobno uvažavanje svih različitosti, čak i onih koje se međusobno potiru. U skladu s time, o različitim životnim stilovima svojih vršnjaka većinom su govorili s poštovanjem. I, napokon, djelovali su neopterećeno, ali ne i nezainteresirano: ne kao da ih za ozbiljne teme nije briga, nego kao da razgovor ne smatraju ozbiljnim sredstvom djelovanja.

Rasterećivanje pojma Balkan

Jedan od analitički najzanimljivijih *silazaka* s kosine koji sam zamijetila u intervjuima bio je izražen odmak, odnosno, otpor koji su studenti povremeno iskazivali prema korištenju pojmova kao što su Istok ili Zapad Europe, Srednja Europa ili Balkan. Jedan od oblika odmak bilo je naglašavanje da ponavljaju uobičajene stavove, da su svjesni da o tim pojmovima govore kao što “ljudi o tome inače pričaju” (Fran), čime su mi davali do znanja da vrijednosne sudove koje izriču ne doživljavaju kao proizvod vlastitog mišljenja. Događalo se i da mi studenti, na rubu frustriranosti, počnu objašnjavati da nikakve podjele na Istok i Zapad kontinenta ne osjećaju, da im se one čine izmišljenima, nestvarnima ili pojednostavljenima. Zatim, da “ima puno važnijih stvari o kojima se treba razmišljati i raspravljati”, ili da im se razgovor o takvim pojmovima jednostavno čini kao “previše nepotrebnog razmišljanja u slobodno vrijeme” (Janja).

Kao da samome sebi pokušava objasniti zašto se za razne oblike onoga što se smatra primitivnim koristi riječ “Balkan”, Fran dolazi do zaključka da ljudi “ne znaju o čemu se zapravo radi” i “zašto je to tako”. Zaključuje da mu je “glupo” o tome razmišljati na taj način, pogotovo stoga što on nema “ne znam kakva iskustva s time”.

F: Kad netko kaže Balkan, onda odmah to primitivno (...) padne na pamet. S jedne strane, vjerojatno je i tako, ali s druge strane opet je teško tako banalno sve nekako dijeliti i gledati. Mislim da kad gledamo ljude, ima ljudi koji jesu takvi, ima ljudi koji nisu takvi, ne znam...
Ima i u Austriji ljudi koji su primitivni pa nikom ne padne na pamet, ono...

U sličnom primjeru, druga sugovornica objašnjava kako “općenito svi ljudi gledaju” na Balkan kao na nešto negativno, a na Zapad kao na nešto pozitivno, “nešto što funkcionira praktički savršeno”. To su stavovi koje bih – kako je kazala – čula i da anketiram “ljude na cesti” (Marina).

Inzistiranje na tome da u korištenju pojma Balkan nema ništa ozbiljnije od puke navike, moji su sugovornici tijekom razgovora taj pojam sustavno *rasterećivali*. Smatram da je “Balkan” uspješno pojednostavljivan i svoden na sinonim za primitivizam upravo iz perspektive koja više ne pristaje na čvrste, zadane identitete opterećene zakučastim povijesnim i

kulturalnim dokazima o “pravoj prirodi” i “onom nečem što se opire definiranju” (usp. Todorova 1999:218) regije i ljudi koji u njoj žive. I u tom je, pročišćenom i pojednostavljenom značenju taj pojam lako mijenjao smjer kretanja svojstven civilizacijskoj kosini pa ga se najčešće vraćalo – Zapadu. Ponekad se rezultat tog procesa iskazivao u osvetničkom okcidentalizmu ili antiamerikanizmu, što ide u prilog očekivanju Goldsworthy (2002) da bi se usporedo s globalizacijom na Balkanu mogle globalizirati i predrasude.¹⁰ Ipak, takve su tvrdnje mojih sugovornika češće bile usmjerene na izjednačavanje vlastita nacionalnog identiteta s onim španjolskim, američkim, austrijskim ili francuskim... Ukratko, zapadnim.

U rasterećivanju pojma “Balkan” nazirem i potrebu za otvaranjem pregovora o vlastitu identitetu i, još općenitije, poziv na uvažavanje razlika. U strukturi nove globalne hijerarhije, koju opisuje Bauman, važna raslojavanja nastaju između onih koji “svoje identitete mogu sastavljati i rastavljati na sastavne dijelove više ili manje prema vlastitoj želji”, i onih na koje se,

[S]tavlja breme identiteta što ih nameću i zadaju drugi; identiteta na koje su i sami ogorčeni ali koje im nije dopušteno odbaciti i kojih se ne uspijevaju riješiti. Identiteta koji stvaraju stereotype, ponižavaju, dehumaniziraju, stigmatiziraju... (Bauman 2009:37)

A takvim se identitetom može smatrati i onaj okoštali, balkanski, koji na globalnom tržištu, čak i uz taktičke manevre kao što su posvajanje negativnih predodžbi (usp. Volčić 2005), ne postiže visoku cijenu. Čini mi se da su otpor krutosti, fiksiranosti i smanjenoj mogućnosti odabira neka odredišta perspektive iz koje su moji sugovornici dovodili u pitanje korištenje pojma Balkan.

Takvu sklonost primjećujem i u odgovoru sugovornice koja smatra da su ljudi sami izmislili Balkan da bi ga okrivili za svoju lijenost. Ali, to više nije ona orijentalistička, balkanska lijenost, nego, kako je kazala, odbijanje da se razmisli o tome “zašto ti to misliš tako” i postoje li “ikakve druga-

¹⁰ Tako nacionalist iz neke balkanske zemlje može “nastaviti govoriti da smo ‘mi’ civiliziraniji od Srba ili hrabriji od Hrvata, dodajući da smo ‘mi’ mršaviji i u boljoj formi od Amerikanaca, veći individualisti od Japanaca, ili da imamo jače obiteljske strukture od Britanaca” (Goldsworthy 2002:32).

čije opcije, drugačiji način razmišljanja” (Janja). Iz perspektive globalnog poretka, u kojem je svaki pojedinac odgovoran za izbore koje čini, u kojem je svatko promotor robe i, ujedno, roba koju se promovira te u kojem se neprestano vode i individualni i kolektivni ratovi za priznavanje odabranih identiteta (usp. Bauman 2007; 2009), nesrazmjer moći Istoka i Zapada vjerojatno djeluje kao priča za gubitnike. Ili, iz perspektive koja je još bliža mojim sugovornicima, kao još jedna *prazna priča* pogodna za opravdavanje pasivnosti i nedjelovanja.

U kvalitativnom istraživanju percepcije Zapada, Pilkington i Omel’chenko (2002) zaključuju da, uslijed povećane dostupnosti informacija i sve češćih putovanja u inozemstvo, mladi Rusi “više ne osjećaju potrebu da ‘sustignu’ Zapad” (isto:211), a neki od njih, štoviše, smatraju da je Rusija povlaštena jer u njoj mladenački trendovi vuku utjecaje i iz “zapadnjačkog iskustva i iz vlastite kulture” (isto). Na sličan je način moja sugovornica Janja iskazivala nezadovoljstvo raspravama o tome pripada li Hrvatska Istoku ili Zapadu: “tamo si gdje jesi, pomiri se s tim”, ali i “iskoristi to najbolje što možeš”.

X: Znači, po tebi su te podjele na Istok, Zapad, Balkan... Ne osjećaš ih?

J: Ne.

X: Kako ti to, onda, vidiš? Kao što?

J: Pa da mi nismo ni simo ni tamo. Mi, kao, želimo negdje, ali... Ne možeš se pomaknuti nikam’. Tamo si gdje jesi, pomiri se s tim i iskoristi to najbolje što možeš. Bolje biti najjača sila na Istoku, nego najzadnija, najjadnija na Zapadu.

X: Što onda, ti smatraš da su te podjele bezvezne...

J: Mislim da ima puno važnijih stvari o kojima se treba razmišljati i raspravljati nego Istok—Zapad.

X: A Balkan?

J: Poluotok. Samo to. Geografsko nekakvo ograničenje.

X: Ne povezuješ to s nekakvim mentalitetom?

J: Ne.

Druga pak sugovornica kritizira televizijski program zato što je, kako je rekla, pun tračeva, vijesti o poznatima i *reality showova*. Kada sam joj postavila pitanje gleda li na to kao na nešto što je došlo sa Zapada, pomalo

ljutitim tonom je odgovorila da je to tako “ako već tako dijelimo u cijelom ovom razgovoru, sve dijelimo na Zapad i na Balkan” (Marina). I zatim je ponovila da toga što kritizira ionako “ima svugdje”.

Ogledan primjer različitih pristupa identitetu bili su stavovi mojih sugovornika o turbofolku¹¹ i narodnjačkim klubovima, koji su, često i kao prva asocijacija, označavali prisutnost Balkana u Hrvatskoj. Sociološka istraživanja na prijelazu tisućljeća zabilježila su porast slušanja narodne glazbe među hrvatskim studentima (Bouillet, Ilišin i Potočnik 2008), što su znanstvenici pripisali procesu retradicionalizacije u hrvatskom društvu, u kojem je tijekom devedesetih rock glazba “potiskivana u korist takozvanih nacionalnih domoljubnih pjesama, čija je osnova prilagođena narodna glazba” (isto:133). No, studenti i dalje, u odnosu na mlade općenito, tu vrstu glazbe slušaju rjeđe (isto).

U mojim su intervjuima prevladala dva suprotstavljena pristupa. Prvi, koji se svodio na izlučivanje turbofolka kao nepoželjnog dijela identiteta, uz isticanje balkanističkih motiva kao što su alkohol, lomljenje čaša i utegnute sponzoruše u lovu na skupe automobile. I drugi, koji je pravo na izbor štitio kao vrhunaravnu vrijednost, a identitetu pristupao kao slagalici u kojoj se odabrani dijelovi biraju i u skladu s uporabnom vrijednosti. Iz te perspektive govore moji sugovornici kada svjedoče da, premda sami tu glazbu ne slušaju, nema razloga da je se proglasi izborom neprimjerenim čak i intelektualcima. Ili kada kažu da i sami u tim klubovima plešu jer im ta glazba nudi najbolji provod i jer je riječ o glazbi koja dopušta da se pusti “mozak na pašu” (Antonija). Odnosno, turbofolk “nema veze sa (...) nekom kulturom, to nije nikakva kultura, to je (...) čisto ubijanje dosade i nerazmišljanje puno o ničemu” (Marko), to je “ispušni ventil” (Antonija).

¹¹ Premda su moji sugovornici najčešće koristili termin turbofolk, u razgovorima su, u istom ili bliskom značenju, spominjali i druge termine, poput *narodne muzike*, *narodnjaka* i *folka*. U poglavlju o utjecaju *neofolka* i *turbofolka* u Srbiji devedesetih godina prošlog stoljeća, Gordy (1999) naznačuje razliku između *novokomponovane narodne muzike*, *izvorne narodne muzike* i *turbofolka*, s obzirom na korištenje elemenata tradicionalne, odnosno, komercijalne pop glazbe. Za potrebe ovog rada takve podjele, međutim, nisu presudne jer su se moji sugovornici određivali prema negativnoj društvenoj percepciji koja sve te glazbene (pod)vrste podjednako etiketira i isključuje.

Možda i pod utjecajem generacijske perspektive koja više ne slavi odbačenost i neshvaćenost, turbofolk je postajao opravdan izvor zabave, rasterećen teških konotacija rata i međunacionalnih sukoba te binarnih podjela na visoku i nisku kulturu, urbano i ruralno, alternativno i *mainstream*. Moja sugovornica tako ističe da jasnih granica između zabavne glazbe i turbofolka ionako nema. Kad se prevedu riječi pjesama i američka je pop scena, kaže, ionako podjednako blesava: Danijela Martinović ili Britney Spears, “bad girl” ili “zločesta djevojka”, to je “isto, isto, sve dođe na isto” (Antonija). Pomalo bezokusna i bezbojna kultura koja slavi vedrinu i zabavu.

Zaključak: izbor naspram opredjeljenja

U intervjuima sa studentima potencijalno najzanimljivijima činila su mi se tumačenja pojmova Zapad i Balkan koja ukazuju na to da se znanstveni koncepti koji tumače europsku simboličku geografiju, poput “civilizacijske kosine” ili “stupnjevanja europskosti”, trebaju “prilagoditi, deformirati i transformirati” (Howarth i Stavrakakis 2000:5) ne bi li postali pogodni za nove primjene. Moje trogodišnje istraživanje, u kojem sam predodžbe o EU ispitala kod predstavnika nekoliko različitih društvenih skupina, pokazalo je da između diskursa koji prati proširenje EU i njegovih otisaka, koje je najlakše ocrtati u iskazima *državničkih intelektualaca*, postoji cijeli niz društvenih perspektiva koje nisu nužno suprotstavljene ili sukobljene s dominantnim političkim diskursom. One radije pribjegavaju taktikama “izbjegavanja i prikriivanja, nego onima odbijanja i sukobljavanja” i “radije traže labave ili neodređene ili površne, a ne određene, teške ili čvrste identitete” (Bennett 1992:152-153, prema Kuus 2010:12) koji su podatniji za analizu i naknadnu klasifikaciju.

U intervjuima sa studentima, pravo na izbor, odnosno, razliku, bilo je važna čvorišna točka i upravo su se u branjenju prava na izbor u mojih sugovornika ogledali pozitivni ishodi mnogih demokratskih borbi koje su se u Hrvatskoj vodile u proteklom desetljeću. To se pravo odnosilo na biranje seksualnog partnera, na pripadnost manjinskim etničkim zajednicama, ali i na izbor životnog stila čiji se sastavni dijelovi sastavljaju poput slagalice, slobodno i, uglavnom, bez prosuđivanja. Neki su moji sugovornici to

pravo pokušavali braniti čak i onda kada je nečiji izbor, kao što je slijeđenje vjerske dogme da je homoseksualnost grijeh, potirao ili ugrožavao tuđu slobodu. U intervjuima sa studentima izranjalo je utopističko viđenje društva u kojem su moguće beskonačne razlike, fragmentirani identiteti koji se, u neprekidnom nizu odabira, stalno mijenjaju, ali koji opstojе usporedo, ne ulazeći u antagonističke odnose.

Moji sugovornici nemaju iskustvo života u komunizmu, ne osjećaju simbolički teret poziva na “povratak Europi” i nasljeđe devedesetih uglavnom uokviruju kao nesretnu okolnost koja opterećuje generaciju kojoj pripadaju. A sudjelovanjem u globaliziranoj, medijskoj, “virtualnoj eksteritorijalnosti” (Bauman 2009) ionako svakodnevno prakticiraju integriranje koje se odvija mimo *službene politike* pregovora o članstvu u EU. Uz manjak interesa za politiku i smisla za neprestano dvostruko društveno kodiranje poruka, moji sugovornici, možda, i nemaju razumijevanja za simboličku geografiju starijih generacija koja je prešutni temelj dogovora političkih elita o pristupanju EU kao neupitnom vanjskopolitičkom cilju države. “Ne” pristupanju kod mojih sugovornika stoga prvenstveno valja tumačiti kao posljedicu toga što se na pitanje “zašto je ‘da’ neosporno?” u društvu ne nudi mnogo odgovora.

U čuđenju nad izostankom oduševljenja zbog pristupanja države Europskoj Uniji, koje kvantitativna istraživanja povremeno bilježe kod studenata i mladih u Hrvatskoj, odjekuju idealizirane predodžbe o Europi. Riječ je o *prvoboračkom* refleksu koji je, možda, i sam izgubio vjeru u svijetlu europsku budućnost zemlje, ali je, svejedno, zabrinut kada čuje da budućnost u EU ne žele ni oni kojima je ona, navodno, bila namijenjena. Odatle i razlika u odnosu na ranije intervjue s hrvatskim pregovaračima s EU. Kod studenata je pristupanje Uniji rijetko bilo doživljavano kao potvrda kraja tranzicije ili atest pripadnosti zapadnoj civilizaciji, a puno češće kao pomalo iritantna neminovnost. Iz jedne je perspektive članstvo u EU pitanje opredjeljenja, iz druge – nešto što bi trebao biti jedan u nizu mogućih izbora.

Literatura:

- Bakić-Hayden, M.** 2001. "Reprodukcija orijentalizma. Slučaj bivše Jugoslavije". *Libra Libera* 8. <http://www.jedinstvo.hr/libra/index.php?object=milica-bakichayden-reprodukcija-orijentalizma-slucaj-bivse-jugoslavije> (pristup 17. 03. 2005.).
- Bauman, Zygmunt.** 2007. *Consuming Life*. Cambridge, MA: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt.** 2009. *Identitet. Razgovori s Benedettom Vecchijem*. Zagreb: Pelago.
- Beyers, Ronald N.** 2009. "A Five Dimensional Model of Educating the Net Generation". *Educational Technology and Society* 12/4:218-227.
- Böröcz, József i Melinda Kovács.** 2001. *Empire's New Clothes. Unveiling EU Enlargement*. Central Europe Review e-books. <http://www.rci.rutgers.edu/~eu/Empire.pdf> (pristup 16. 04. 2005.).
- Bouillet, Dejana, Vlasta Ilišin i Dunja Potočnik.** 2008. "Continuity and Changes in Croatian University Students' Leisure Time Activities (1999-2004)". *Sociologija i prostor* 46/2:123-142.
- Čulig, Benjamin, Krešimir Kufrin i Ivan Landripet.** 2007. *EU: Odnos građana Hrvatske prema pridruživanju Republike Hrvatske Europskoj Uniji*. Zagreb: FF Press i B.a.b.e.
- Elias, Norbert.** 1996. *O procesu civilizacije. Sociogenetska i psihogenetska istraživanja*. Zagreb: Biblioteka Antibarbarus.
- Goldsworthy, Vesna.** 2002. "Invention and In(ter)vention. The Rhetoric of Balkanization". U *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*. Dušan I. Bjelić i Obrad Savić, ur. Cambridge, MA: MIT Press.
- Gordy, Eric D.** 1999. *The Culture of Power in Serbia. Nationalism and the Destruction of Alternatives*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Howarth, David i Yannis Stavrakakis.** 2000. "Introducing Discourse Theory and Political Analysis". U *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, Hegemonies and Social Change*. David Howarth, Aletta J. Norval i Yannis Stavrakakis, ur. Manchester: Manchester University Press.
- Howe, Neil i William Strauss.** 2000. *Millennials Rising. The Next Great Generation*. New York: Vintage Books.
- Ilišin, Vlasta i Ivona Mendeš.** 2005. "Mladi i Europska unija. Percepcija posljedica integracije". U *Mladi Hrvatske i europska integracija*. Vlasta Ilišin, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Istraživanje o stavovima i razini svijesti o diskriminaciji i pojavnim oblicima diskriminacije.* 2009. Zagreb: Ured za ljudska prava Vlade Republike Hrvatske. <http://www.ljudskaprava-vladarh.hr/Default.aspx?art=599&sec=18> (pristup 16. 04. 2010.).
- Jezernik, Božidar.** 2004. *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi Books.
- Kersan-Škabić, Ines i Daniel Tomić.** 2009. "Recognizing Euroscepticism in Croatia – Study Upon a Student Population". *Ekonomika istraživanja* 22/4:100-117.

- Kuus, Merje.** 2004. "Europe's Eastern Expansion and the Reinscription of Otherness in East-Central Europe". *Progress in Human Geography* 28/4:472-489.
- Kuus, Merje.** 2010. "Critical Geopolitics". U *The International Studies Encyclopedia*. Robert A. Denemark, ur. Blackwell Publishing. Blackwell Reference Online. http://www.isacompass.com/info/samples/criticalgeopolitics_sample.pdf (pristup 16. 02. 2011.).
- Laclau, Ernesto i Chantal Mouffe.** 2001/1985. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso.
- McCracken, Grant.** 1988. *The Long Interview*. London: Sage Publications.
- Melegh, Attila.** 2006. *On the East-West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest, New York: CEU Press.
- O'Brennan, John.** 2008. "The EU in the Western Balkans: Enlargement as Empire? A Response to David Chandler". *Global Society* 22/4:507-518.
- Pilkington, Hilary i Elena Omel'chenko.** 2002. "Living with the West". U *Looking West? Cultural Globalization and Russian Youth Cultures*. Hilary Pilkington i dr., ur. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.
- Raza, Maple i Nicole Lindstrom.** 2004. "Balkan is Beautiful. Balkanism in the Political Discourse of Tuđman's Croatia". *East European Politics and Societies* 18/4:628-650.
- Rihtman-Auguštin, Dunja.** 1997. "Zašto i otkad se grozimo Balkana?" *Erasmus: časopis za kulturu demokratije* 19:27-35.
- Todorova, Marija.** 1999. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Volčić, Zala.** 2005. "The Notion of 'the West' in the Serbian National Imaginary". *European Journal of Cultural Studies* 8/2:155-175.
- Wallis, Lynne.** 2009. "Born to be Different". *Nursing Standard* 23/33:62-63.

